

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2402159S>

UDC 398.42(497.11)(497.5)

Originalni naučni rad

LUKA ŠEŠO

Hrvatsko katoličko sveučilište Zagreb

luka.seso@unicath.hr

<https://orcid.org/0000-0002-3209-7818>

DANILO TRBOJEVIĆ

Etnografski institut SANU

daniiltrbojevic@yahoo.com

<https://orcid.org/00000-0003-4491-814X>

Hibridni svetovi imaginacije: komparativna analiza demonoloških narativa pripadnika ruralnih zajednica u Hrvatskoj i Srbiji*

Koautorski tekst Luke Šeše i Danila Trbojevića predstavlja svojevrsnu komparativnu analizu etnografske građe koja se odnosi na formu, ulogu i status demonoloških predanja u ruralnim zajednicama Hrvatske i Srbije. Istraživanje se fokusira na odnos folkloru i sistema verovanja utkanih u predanja ruralnih zajednica različitih demografskih struktura, istorijskih iskustava, kulturnih identiteta i socijalnih stvarnosti, okupljenih oko ideja lokalnih ontologija definisanih suživotom sa natprirodnim bićima i pojavama. Pomenute zajednice su, u kontekstu ovog istraživanja, posmatrane kroz prizmu adaptabilnosti suživotu sa globalnim kulturnim tokovima postmodernog sveta u čijem se centru nalaze. Kroz razumevanje uticaja šireg socijalnog, političkog i kulturnog konteksta na kulturni identitet lokalnih zajednica, autori nastoje da doprinesu razumevanju uticaja promena (lokalne i globalne) kulturnog i socijalnog

---

* Tekst je rezultat rada Danila Trbojevića u Etnografskom institutu SANU koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2024. godini broj 451-03-66/2024-03/ 200173, od 5. 2. 2024.

okruženja na potrebe, aspiracije i logike pripadnika zajednica presudne po opstanak, formu i strukturu sveta bića ruralne imaginacije.

Ključne reči: demonološki narativi, glocalizacija, hibridna društva, vampir, veštica, vila, krsnik, zduhać, zmaj

Hybrid Worlds of Imagination: A Comparative Analysis of Demonological Narratives among Rural Communities in Croatia and Serbia

The co-authored text by Luka Šešo and Danilo Trbojević represents a unique comparative analysis of ethnographic material, relating to the form, role, and status of demonological traditions in rural communities of Croatia and Serbia. The research focuses on the relationship between folklore and the belief systems woven into the traditions of rural communities with varying demographic structures, historical experiences, cultural identities, and social realities centered around the ideas of local ontologies defined by coexistence with supernatural beings and phenomena. These communities are, in the context of this study, viewed through the lens of adaptability to coexistence with the global cultural flows of the postmodern world. Through understanding the impact of the broader social, political, and cultural context on the cultural identity of local communities, the authors aim to contribute to the understanding of the influence of changes (both local and global) in the cultural and social environment on the needs, aspirations, and logics of community members crucial for the survival, form, and status of the world of supernatural beings in rural imagination.

Keywords: demonological narratives, glocalization, hybrid societies, vampire, witch, fairy, guardian spirit, ghost, dragon

UVOD

Sredinom 19. veka hrvatski istoričar, književnik i političar Ivan Kukuljević Sakcinski, pred kraj svog kraćeg rada posvećenog vilama i vilinskim bićima, istakao je kako se takva bića sve manje nalaze u pričama hrvatskog seljaka. Za njihov nestanak „krivio“ je pojavu modernizacije,

a u prvom redu samog čoveka koji je izdao kreposti i stari način života i okrenuo se psovci, korištenju vatrenog oružja i ratovanju (Kukuljević 1851, 100). Kukuljevićevu „jadikovku“ za nestankom starog načina života koji personifikuju vile i vilinska bića treba posmatrati u duhu onog vremena kada su se u celoj Evropi, pa tako i u hrvatskim zemljama, javljali nacionalni pokreti sa željom za oslobođenjem, osamostaljenjem, ujedinjenjem (v. Stančić 2002, 4–25). Nacionalne ideologije 19. veka zagovarale su večnu istinu o izvornim simbolima nacionalne kulture koju je stvorio narod. Cilj je bio pasivnu etniju pretvoriti u aktivnu etnopolitičku zajednicu, u „istorijski subjekt“ što se jednim delom želelo postići ponovnim otkrivanjem svojevsne „etnoistorije“ (Smith 2010, 198). Vođe nacionalnih ideologija nije zanimalo ispitivanje „njihove“ prošlosti zbog nje same, već ponovno prisvajanje mitologiziranog prostora prošlosti „njihovog naroda“ (Smith 2010, 199). Stoga su početni podsticaji istraživanja naroda bili usko povezani s konstrukcijom nacionalnih ideologija (Korunić 1989, 72–76).

U Srbiji je Vuk Stefanović Karadžić, lingvista, folklorista i etnograf, sakupljao i objavljivao narodne, srpske epske pesme o hrabrosti, časti, slavnim bitkama i junacima. Karadžić je takođe nastojao da popiše narodna verovanja uključujući i pomene demonskih bića, osoba i pojava.¹ Tako je u knjizi *Život i običaji naroda srpskoga* (1867) Karadžić dao opise bića demonoloških predanja (v. Karadžić 2005). Pomenuti Karadžićevi opisi datiraju u 1818, kada je po prvi put opisao ove fenomene u svom *Rječniku* (Karadžić 1964; Filipović 1971, 7). Iako je, do određene mere, Karadžić bio romantičar, u njegovim se opisima nazirao stav o navedenim konceptima kao fenomenima koji pripadaju prošlosti, uobrazilji ili nižem nivou verovanja. Poglavlje u kom se opisuju demonološke pojave naslovljeno je „Vjerovanje u stvari kojijeh nema“ i odražava pre ideal zapadne racionalnosti tog vremena nego ontologiju sela (Karadžić 1972).²

---

¹ Vek i po kasnije, Š. Kulišić, P. Ž. Petrović i N. Pantelić objavljuju *Srpski mitološki rečnik* u kojem nastoje da prošire i sistematizuju pomene demonskih bića po uzoru na Karadžićeve, Čajkanovićeve, Đorđevićeve i zapise drugih etnologa i etnografa. Nekoliko decenija kasnije, objavljena je *Srpska etnomitologija*, Slobodana Zečevića koja, pored sistematizacije, sadrži i analitički pogled na demone ruralnih predanja (Zečević 2007).

² Zapadna racionalnost se oslanjala na naučni pristup kao na način posmatranja sveta, dok se metafizički pogled ispoljavao kroz katoličku ili protestantsku doktrinu, iako su i one bile kritikovane od strane prosvetitelja, barem kada su u pitanju „natprirodna“ iskustva (Kokjara 1984, 77–95). „Natprirodno“, da podsetimo, kao termin Maks Weber najviše povezuje sa Zapadnom racionalnošću (Weber 1970, 293).

U kontekstu takvog duha vremena u Hrvatskoj će početi i sistematski rad na prikupljanju građe o „narodnom životu“ kao vrednosti na temelju koje će se graditi buduća nacija. Posebno je zanimljivo da će se u sklopu „narodnog života“ veliki prostor posvetiti prikupljanju priča, predanja i verovanja o natprirodnim bićima kao izrazito važnim konstitutivnim elementima sopstvene kulture. Tako je 1896. godine počeo izlaziti *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* (dalje *Zbornik*) koji predstavlja prvi etnološki časopis u Hrvatskoj (v. Primorac 2010, 9–20). Jedan deo prvog broja *Zbornika* bio je posvećen „vjeri u osobita bića“. U tom delu su objavljeni kraći tekstovi o tradicijskim verovanjima u *vukodlake*, *vampire*,³ *krsnike*,⁴ *vjedogonje*,⁵ *malića*, *orka*,⁶ *pasoglavce*,⁷ *vile*, *vještice* i *mòre*.⁸ Reč je zapravo o natprirodnim bićima (i ljudima s natprirodnim moćima) u čije su zlonamerne ili dobronamerne moći ljudi u narodu verovali, o čijim su delovanjima neretko svedočili ili pričali priče.

U drugoj polovini 19. veka stoga nalazimo vrlo prisutnim interes intelektualne elite prema tradicijskim verovanjima u natprirodna bića. Nailazimo na koordinirane akcije prikupljanja građe o tom elementu kulture koji je bilo vredno zabeležiti zbog izgradnje (i očuvanja) nacionalnog identiteta. No, takođe, kao što to navodi Kukuljević, pokazuje se da se taj deo tradicijske kulture (i života) već tada nalazio u fazi nestajanja.

Demonološki narativi zabeleženi u prvoj polovini (Đorđević 1953, 185), ili upotrebe ovog i sličnih motiva u srpskoj književnosti druge polovine 19. veka (Radin 1996; Radin 1998), posmatrane su kao odraz neprosvećenosti, ali i maštovitosti. Folkloristi, etnografi i etnolozi u Srbiji, krajem 19. i početkom 20. veka, beleže ove elemente narodne kulture, posmatrane kao preživjele artefakte prošlosti. Krajem 19. i početkom 20. veka, u Srbiji autori poput Tihomira Đorđevića, Veselina Čajkanovića ili Milenka Filipovića u

³ Više o tradicijskim verovanjima u *vukodlake* i *vampire* vidi u: Lecouteux 2013; Šešo 2016, 41–58; Kulišić, Petrović & Pantelić 1970, 58.

⁴ *Krsnik* je u hrvatskim tradicijskim verovanjima osoba/biće s natprirodnim moćima kojima pomaže svojoj zajednici u borbi protiv zlih sila i životnih nedaća. Više o krsniku vidi u: Bošković-Stulli 2005; Rudan 2016, 166–212; Šešo 2022a.

⁵ Više o *vjedogonjama* i srodnim im *zduhaćima* vidi u: Zorić 1896; Kulišić, Petrović & Pantelić 1970, 13.

⁶ O demonima *maciću* i *orku* vidi u: Lozica 2002.

⁷ *Pasoglavci* su prema hrvatskim tradicijskim verovanjima demoni ljudskog tela i pseće glave koji napadaju hrišćane. Često se povezuju s demonizacijom *drugih* grupa, a pre svega, Osmanlija. Više o verovanju u pasoglavce vidi u: Kulišić, Petrović & Pantelić 1970, 261; Šešo 2021.

⁸ Više o tradicijskim verovanjima u *mòre* i *veštice* vidi u: Kulišić, Petrović & Pantelić 1970, 219; 76–77; Šešo 2016, 58–86; Marjanić 2005; Polgar 2022.

svojim radovima opisuju motive demonoloških predanja u nastojanju da ove koncepte popišu, sistematizuju ili čak analiziraju u duhu nauke onog vremena.

U Hrvatskoj će, slično kao i Kukuljević, ali više od veka kasnije, folkloristkinja Maja Bošković-Stulli svoja istraživanja posvetiti pričama i predanjima o raznovrsnim naprirodnim bićima (Bošković-Stulli 1959; 1991; 2008), ali će takođe napomenuti da su takve priče i predanja sve ređe te da su nešto prošlo što se donedavno moglo naći na terenu (Bošković-Stulli 1991, 125). Takođe, decenijama nakon Drugog svetskog rata, a pod uticajem socijalizma, prevladava ideja da su pomenuti elementi narodne tradicije prežici kulture (prošlosti) koja bleđi.⁹ Primera radi, Stipe Šuvar, u svojoj *Sociologiji sela* (I i II (1988)) komentariše kako religijska misao i emotivni odnos seoskog stanovništva prema religijskim idejama i formama zamire, te da je sve manje priča o bogu, vilama, vešticama i vampirima u koje je seosko stanovništvo verovalo „do pre nekoliko decenija“ (Šuvar 1988, 147).

TEORIJSKI OKVIR

Iako je još sredinom 19. veka Kukuljević pisao o nestanku takvih verovanja, kao i Bošković-Stulli ili Stipe Šuvar vek kasnije, ipak se kroz celo to razdoblje verovanja u natprirodna bića, kao što će se pokazati dalje u tekstu, „pojavljuju“ na terenu. O njima sagovornici i dalje znaju da pričaju, neki u njih snažno veruju, a neki, iako takva bića više ne opisuju kako je to zabeleženo u *Zborniku*, ipak spominju da postoje bića sličnih karakteristika i izgleda.

Stoga se u ovom radu želimo zapitati što se događa s verovanjima u natprirodna bića? Jesu li nestala? I ako jesu – zašto? Krajnji cilj ovog i tekstova koji će slediti, kao istraživačke celine, jeste, pored provere sada već višedecenijske pretpostavke o deklanciji sveta ruralne imaginacije, davanje odgovora na pitanje faktora koji utiču na nestanak, potencijalnu adaptaciju ili hibridizaciju, ali i opstanak demonoloških predanja danas.

Kako bismo pokušali dati odgovore na ova pitanja, osvrnućemo se na rezultate svojih već objavljenih terenskih istraživanja u Dalmaciji (Šešo 2016), Žumberku (Fijala 2017; Žagi 2017)¹⁰, Turopolju (2022), Istri

---

⁹ Fenomenom demonoloških predanja su se u Srbiji u drugoj polovini 20. veka bavili autori poput Slobodana Zečevića (v. Zečević 1969; 1982; 2007; 2008), Dušana Bandića (v. Bandić 1980; 2004; 2008; 2010) ili Ljubinka Radenkovića (Radenković 2016).

¹⁰ Radovi Ivane Fijale i Karle Žagi rezultat su studentskih terenskih istraživanja pod mentorstvom Luke Šeše.

(2022a), kao i centralnoj, zapadnoj (Trbojević 2011; Trbojević 2015), odnosno, jugoistočnoj Srbiji (Trbojević 2021). Tokom tih istraživanja, kao što je već rečeno, bilo je očito da se odnos subjekta prema verovanjima u natprirodna bića danas promenio u odnosu na razdoblje kada se o njima intenzivnije počelo pisati u *Zborniku*. Naime, čitajući radove s kraja 19. veka, kasnije Čajkanovićeve ili Đorđevićeve, pa i one Bošković-Stulli temeljene na istraživanjima 1950-ih (v. Bošković-Stulli 1959), stiče se utisak da je u gotovo svakom selu u Hrvatskoj ili Srbiji bilo osoba koje su verovalе u postojanje natprirodnih bića ili su barem o njima znale pričati. Početkom 21. veka potencijalne sagovornike možemo naći tek u „pasivnim“ delovima zemlje, izvan auto-puteva i to često skrećući na put na čijem početku stoji znak „kraj asfalta“. Čak i tada, ako se već u nekom selu pronađu stariji stanovnici, njihovo će znanje o tradicijskim verovanjima u natprirodna bića često biti vrlo šturo, a stav definisan skepsom i pokušajem racionalizacije.

Na osnovu etnoeksplicacija i etnografskih nalaza, konstruisan je i teorijski okvir za analizu usmerenu ka razumevanju stanja na terenu, ne samo u kontekstu promena formi i uloga demonoloških predanja, već percepcije i statusa ovog aspekta baštine kulture seljaštva u Hrvatskoj i Srbiji danas. Čini se da je u oba slučaja presudno razumeti šire društvenopolitičke, a time i kulturne promene koje su dotakle, istina, ne jednakim intenzitetom, sve zajednice. Hrvatska i Srbija su i dalje države u tranziciji, makar u kontekstu kulturnog identiteta i društvene stvarnosti. Kako bismo opisali društvenu stvarnost ili kulturni identitet obe države, koristimo termin „hibridno društvo“, kojim Nestor Kanklini opisuje južnoamerička društva u kojima nisu jasno i trajno razgraničene kategorije ruralnog i urbanog, tradicijskog i modernog, odnosno, „našeg“ i „tuđeg“ (Canclini 1995, 31).

Glokalizacija, fenomen koji proističe iz dijaloga globalnog i lokalnog, čini se faktorom presudnim po razumevanje hibridizacije kulturnih krajolika različitih zajednica, pa i sela. Teško da selo danas (ili uopšte) možemo posmatrati kao pasivan, rigidan i potpuno izolovan kulturni prostor. Iako ruralne zajednice ne dele isto istorijsko iskustvo pa time ni stepen društvenih ili kulturnih promena, one figuriraju kao centralna tačka percepcije i komunikacije sa širim ili globalnim kulturnim tržištem.¹¹ Demonološka predanja, kao aspekt narodne kulture ili lokalnih

¹¹ Zajednica, selo, referentni je centar kolektiva (Elijade 2004, 34–41) kroz koji se prelamaju različite vrste kulturnih tokova; zajednica figurira kao edukativni i represivni okvir na kom počiva (lokalno) ustrojstvo, odnosno svetonazor.

verovanja, jednako su deo pomenutog dijaloga. Eventualne promene forme, uloge i statusa ovih pojava se, u tom smislu, mogu posmatrati kao odraz unutrašnjih i spoljnih promena koje su se odrazile na društvenu i kulturnu stvarnost zajednica koje svoj životni prostor „dele“ sa demonskim bićima.

Koristeći se kaleidoskopom Ardžuna Apaduraja (Apaduraj 2011), kojima autor posmatra pet osnovnih krajolika definisanih dijalogom lokalnog i globalnog, možemo lakše razumeti i promene seoske svakodnevnice, tradicije i demonoloških narativa. Apaduraj navodi pet polja glokalizacije: *Etnolik*, koji predstavlja optiku posmatranja etničke i demografske strukture zajednica; *Finlik*, optiku kojom se posmatraju kretanja novca i dobara, te oblika privređivanja u zajednicama; *Idealik*, optiku posmatranja uticaja ideoloških i političkih ideja; *Tehnoilik*, kao optiku presudnu po razumevanje modernizacije sela (elektrifikacija, telefoni, televizori), i uopšte, uticaja tehnoloških pomaka na život zajednica; *Medijalik*, koji opisuje ulogu medija (radio, televizija, internet) kao danas više nego prisutnog „prozora u svet“, svih, pa i ruralnih zajednica (Apaduraj 1990, 296). Posrednik u konstantnom dijalektičkom, pa i dominacijskom odnosu globalnog i lokalnog, jeste država.

Stjuart Hol ističe da ovaj odnos, prenesen na polje kulture može predstavljati dijalog između zvanične i opozicione kulture (Hall 1981, 227–240), dok Antonio Gramši u ovakvim odnosima vidi potencijalno hegemonijski odnos. Gramši ističe upravo važnost institucija države kao ogledala težnje države da ispuni svoju formativnu i obrazovnu ulogu, te oblikuje narod, mase i čoveka kroz ideje novih oblika civilizacije (Gramsci 1971, 143). Iako se u ovom tekstu nećemo baviti hegemonijskim odnosima, a u kontekstu promena fizičkog i folklornog sveta sela, treba imati na umu dinamiku i uticaj države, odnosno, „zvanične“ kulture na promišljanje i ispoljavanje kulturnog identiteta žitelja ovih zajednica.

Osnovna pretpostavka teksta bi bila da, u slučaju dva društva, hrvatskog i srpskog, možemo govoriti o presudnoj ulozi modernizacije, ali pre svega, medijatorskom uticaju države, njenih kulturnih politika i institucija, kao osnovi promena kulturnih krajolika ruralnih zajednica a time i sveta bića demonoloških predanja. Pomenutim se, dakle, nastoji doprineti razumevanju eventualne deklinacije, promena ili kontinuiteta motiva ruralnih verovanja i demonoloških predanja. Fokus samog teksta nije nužno na motivima demonoloških predanja, već na osobama koje, posredstvom ovih koncepata, govore o promenama svog, jednako koliko i sveta natprirodnog.

TERENSKA ISTRAŽIVANJA DEMONOLOŠKIH NARATIVA U HRVATSKOJ I SRBIJI

Tokom terenskih istraživanja verovanja u Hrvatskoj, sagovornicima su postavljana pitanja o celom dijapazonu natprirodnih bića. Tako su postavljana brojna pitanja o vukodlaku, mòrama, vešticama i vilama, ali i pitanja o orku, maciću, krsnicima, zduhaćima, vjedogonjama, dušama nekrštene dece i neobičnim svetlima. Međutim, sagovornici nisu poznavali sva ova bića.¹² Na ispitanom području trebalo bi da se javljaju natprirodna bića kao što je *macić*, odnosno *matic* (Banović 1918, 197), *maljak*, *matic* (Ardalić 1912, 191–192), *maciklić* (Ivanišević 1984, 597). O ovom biću, koje se pretežno pojavljuje u obliku patuljka s crvenom kapicom i koji donosi sreću ili, pak, pravi štetu, govorio je samo jedan sagovornik iz Gornjih Brela, a koji je ispričao da su u polju seljaci videli i uhvatili macića, ali da im je izmaknuo ostavivši samo cipelicu.

Za jedno drugo natprirodno biće, *orka* (Ardalić 1924, 383–384) ili *orba* (Banović 1918, 198), konkretan primer dao je sagovornik u Vinovu Donjem koji, doduše, nije znao kako se zove, ali je biće, po njegovom kazivanju, odgovaralo spomenutom orku, odnosno sivom magarcu koji se umornom putniku podvlači pod noge i nosi ga kroz vazduh do jutra kad ga ispusti nad nekom provalijom. Za orka su ipak čuli sagovornici u Bukovici, međutim, na pitanje kako izgleda i što radi to biće, samo su odmahнули rukom i rekli da su to nekad pričali stariji ljudi, ali da se to sve zaboravilo pa ni oni ne znaju više ništa o tome. U Ravnim kotarima prema beleškama Mate Zorića s kraja 19. veka ljudi bi trebali poznavati *vjedogonju*, osobu, biće natprirodnih sposobnosti koje može videti sve prošle i buduće stvari te može nametnuti i dignuti zlo (Zorić 1896, 227). Jedan sagovornik iz Raštana Donjih, koji je navodno pomogao i pri snimanju nekoliko televizijskih priloga o natprirodnim bićima Ravnih kotara, ne poznaje više vjedogonje. O njima nisu ništa znali ni drugi sagovornici. Takođe nikome nisu bili poznati ni *vrimenjaci*,¹³ natprirodna

¹² Sagovornici u Srbiji su isprva davali spremne odgovore nalik na one koji bi dali prosvetitelji u 19. ili komunisti u 20. veku. Često se isticalo kako su „nekada“, ljudi bili „neobrazovani“, „naivni“ ili „praznoverni“ te verovali u „bapske priče“. No, ukoliko bih upitao da li se pomenuto odnosi i na roditelje ili pretke, koji su i prenosili priče, veći deo sagovornika je začutao. Tada bih dobio odgovor da se „o tome više pričalo nekad, a danas slabije“ ili, zanimljivije, da je „to postojalo nekad... ali sad se promenilo sve i toga više nema“. Drugi iskaz nije kategorički odbacivao mogućnost da su demoni postojali, pa time ni da postoje.

¹³ Više o *vrimenjacima* vidi u: Šešo 2022a, 49–50.

bića koja se tuku u oblacima i stvaraju nevreme. Postavljena su pitanja i o letećim svetlima koja bi trebala predstavljati duše nekrštene dece. Takvo tumačenje neobičnih svetala isto tako gotovo niko nije poznao. Jedino je jedan sagovornik izjavio: „bilo je toga, al' pitaj Boga“, dok je sagovornica iz Popovića u Bukovici rekla da se seća da su „/.../ te duše pre spominjali“, ali ličnog je mišljenja da su ta svetla koja su se viđala zapravo veštice, a ne duše nekrštene dece. Olujne oblake koji donose grad neki sagovornici takođe pripisuju vešticama, a ne dušama nekrštene dece kao što govore stariji primeri (v. Šešo & Polonijo 2002).

Sagovornicima su se postavljala i pitanja znaju li da se neko u selu bavio lečenjem pomoću trava ili je nekim molitvama mogao izlečiti ljude ili životinje. Većina sagovornika je izjavila da ne poznaje takve osobe. Neki su izjavili da su postojali „neki vilenjaci“¹⁴ koji su se sastajali s vilama te su ih učile lečenju. Isticali su da je malo bilo tih koji su mogli lečiti jer se išlo popu za sve neprilike. Sagovornica iz Medvide izjavila je da nije bilo takvih ljudi, ali da je bio jedan koji, „kad bi doša u kovačnicu, nije se moglo ništa zavarit. Taj je bio neki vištac“.¹⁵ Drugi sagovornici u Dalmatinskoj zagori takve ljude koji su mogli čarati takođe naziva vešticama, a sagovornik iz sela Matasi navodi da nije bilo takvih osoba,¹⁶ ali je on video jednog mađioničara koji je mogao „progutati šaku brokvi i matica petica“.¹⁷

Očito je da su se neka natprirodna bića, koja su se pre pedeset ili stotinu godina često javljala na posmatranom prostoru danas izgubila ili su zamenjena nekim drugim vrednostima. Naime, selo i šire društvo, sve više vrednuje folklor o kom uči posredstvom medija, književnosti i filma, platoima dijaloga o slikama poželjne nacionalne ili zvanične kulture (Halpern 2006). Pored vile i vampira, veštica je takođe postala motiv, pre svega, popularne kulture čiji elementi dotiču i najudaljenije zajednice Srbije. Naime, 2009. godine, u Velikom Gradištu održan je „Svetski kongres veštica“. Pored negodovanja predstavnika Crkve, a u manjoj meri i lokalnog življa, festival je prošao uspešno, ali drugačije nego što bi se

---

¹⁴ Prema tradicijskim verovanjima *vilenjaci* su osobe, pretežno deca, za koje se veruje da su ih otele vile te ih odgajile i vratile među ljude sa sposobnošću lečenja. Više o vilenjacima i vilenicama (ženskim osobama) vidi: Čiča 2002. O verovanjima u vile vidi: Marjanić 2022: 209–233.

¹⁵ Veštac, muška veštica.

¹⁶ Na selu u Srbiji je danas sve manje pomena veštica, a čak i tada se referira na osobu koja je preminula pre više decenija, a koja je bila negativno koncipirana u selu (Federici 2009, 210).

¹⁷ Brokva je ekser. Matica petica – matica veličine br. 5.

isprva moglo pretpostaviti. Naime, praktično su svi kostimirani učesnici festivala reprodukovali sliku veštice zapadne literature, pre svega igranog i animiranog filma. Šarena, bezazlena i „diznjevaska“ ili pak, zavodljiva veštica gotik stila, imala je primat te večeri, dok je neugledna, ruralna i zla veštica domaćeg folklora praktično izostala. Pomenuto je posledica pre svega, izostanak izvora saznanja, potom apstraktna forma veštica narodnih predanja, te odsustvo ovog lika u (domaćoj) kinematografiji.

U modernizacijskom smislu proteklih stotina godina napravljeni su veliki pomaci u sredinama gde smo od kraja 19. veka nalazili verovanja u natprirodna bića. Tako se uz orka i macića danas na terenu retko spominju i osobe poput krsnika koji su prema predanjima mogli lečiti ljude. Njihovo postojanje nadomestio je odlazak kod lekara (v. Šešo 2022a, 115–119). Takođe, sagovornici na pitanje o postojanju ljudi koji su znali lečiti, menjati vreme ili vraćati, ne nalaze više odgovore u konkretnim natprirodnim bićima tradicijskih verovanja poput vilenica i vjedogonja, već traže njihov pandan u modernom svetu u kom žive. Ne čudi stoga što je sagovornik iz sela Matasi u Hrvatskoj spomenuo mađioničara koji svojim trikovima danas zapravo odgovara osobi koja je takođe „trikovima“ menjala vreme i činila druge „neshvatljive“ stvari. Sagovornik iz Popića u Lici za vrimenjake je rekao da su bili oni što „danas kažu vrime, prognozeri /.../ danas priko radija govore“ (Kelemen 2009, 287). Dodatno, verovanja u maciće – patuljke s crvenom kapicom koji donose bogatstvo onome ko mu je uspe oteti, zamenjena su igranjem igara na sreću.

U Srbiji su (posebno u lozničkom, valjevskom i krupanjskom kraju) zabeleženi brojni primeri osoba koje danas, kroz etnomedicinske i ritualne prakse bakanja poput „salivanja strave“, „nameštanje vratića“ ili „nameštanje pupka“, „leče“ stanovnike sela. Pomenute pojave se, iz ugla sagovornika, racionalizuju kroz ideju tradicijske mudrosti ali i nepoverenja ili nedostupnosti savremenih, državnih lečilišta. Sa druge strane, zduhaće retko ko poznaje na nivou pojma, a još ređe na ontološkom nivou. Zabeleženo je nekoliko memorata na ovu temu, ali su se čak i tada, najstariji sagovornici (npr. u selu Dvorska, 2023. godine) sa teškoćom sećali priča o takvim, posebnim osobama, o kojima su slušali kao deca. Kao i u slučaju nekadašnjih dodola, potomci zduhaća su svedočili o tome kako se „sve promenilo“, te da „danas nema više potrebe za dodolama/zduhaćima“ jer, kako to navodi jedan sagovornik iz sela Temska (pirotski kraj) „država danas sve to sama reguliše sa antigradonosnim raketama“, dok drugi navodi kako danas o vremenskim promenama seljaci saznaju putem televizije.

Tekovine modernizacije tako su doprinele gubitku „staništa“ i preduslova za verovanje u natprirodna bića. Tako je jedan sagovornik iz Vinova Donjeg u Hrvatskoj istakao da su vile nestale jer su se pojavile puške i pištolji koji im zbog buke smetaju. Na terenskim istraživanjima u Srbiji jedan sagovornik iz okoline Loznice napomenuo je kako danas više nema vila, „od kako je počelo da se odlaže đubre u šumi“. Drugi sagovornik, iz istog kraja, dao je slično obrazloženje, s tim što je, po njemu, uzrok nestanka vila bilo bombardovanje Jugoslavije 1999. godine, kada su „rakete padale u šume i terale vile“. Obojica su se složila da, ukoliko vile postoje, danas nastanjuju vrhove planina, daleko od ljudi i zagađenja. Slično kao u Srbiji i sagovornik iz sela Matasi u Hrvatskoj pričao je o vilama koje su mrsile grivu konjima. Zaključio je kako ipak misli da vila danas više nema, ali je dodao: „a nema ni konja“, čime je aludirao na promene koje su se dogodile u njegovom kraju i koje su prouzrokovale nestanak vila.

Sagovornik iz mesta Župa u Imotskoj krajini izneo je zanimljivo razmišljanje o nestajanju vukodlaka kog su inače probadali kako se ne bi mogao naduvati kao mešina. Smatra da se danas „/.../ niko ne može povukodlačiti radi injekcija u bolnici“. Odlazak u bolnicu doprineo je nestanku natprirodnih bića i prema razmišljanjima sagovornice iz Medviđe koja ističe kako se verovalo da se veštice i mòre rađaju u modroj košuljici (amnionskoj ovojnici) te da se takvo rođenje ne sme prećutati jer bi u tom slučaju novorođena osoba postala veštica ili mora.¹⁸ Zaključuje da „danas više nema mora jer se dica rađaju u bolnici, pa svi znaju je l' u košuljici ili nije pa nema ni moći“. Medicinska nega i zdravstvena edukacija u ruralnim sredinama uticala je i na nestanak verovanja u vukodlake i vampire objašnjavajući da „čudni“ zvukovi u grobu, neraspadnuta tela i iznenadne smrti nisu nešto natprirodno i demonsko već medicinski objašnjivi fenomeni (v. Fijala 2017, 172).¹⁹ Potvrdu tome dali su i sagovornici iz sela jugoistočne Srbije koji na pitanje o postojanju vampira

---

¹⁸ Bolest ostaje tema koju zajednice nastoje da racionalizuju posredstvom onostranih koncepata. Vračke ili vračare, za koje se smatra da su moć nasledile preko pre svega, matrilinarnih veza sa posebnim pretkom, nastoje da pomognu onima koji nemaju pristup ili poverenje u državni zdravstveni sistem. Više su puta na terenu u Srbiji zabeležena kazivanja ljudi koji su tvrdili da su vračare ili sveštenici uspeali da izleče ono „od čega su medicina i doktori digli ruke“.

¹⁹ Sam vampir više nije demon bolesti u kontekstu u kom je to bio u recimo 18. ili početkom 20. veka. Ljubinko Radenković ukazuje da, na osnovu terenskih istraživanja, možemo zaključiti da je krvopijstvo, neotuđivo od pozapadnjačenog motiva, u slučaju folklornog vampira – izostalo (Radenković 2009, 270–286).

izjavljaju da toga „više nema“ i, uz dozu (crnog) humora, komentarišu kako „tamo gde nema ljudi, nema ni vampira“. Drugi su istakli kako je do nestanka ovog demona došlo usled „pelcovanja“, odnosno, uvođenja obavezne vakcinacije koja se, kao socijalni imperativ, od kraja 19. veka širila unutar svih zajednica Srbije i kasnije SFR Jugoslavije (Vučetić 2022). Treći su naveli kako „vampira nema od kad je došao Tesla“, „od kada su uveli struju“ i „upalili ulične svetiljke“. Četvrti opet smatraju da danas pelcovani ili operisani ljudi ne mogu da se „utenče“, jer su već „načeti“. Sama smrt je prestala biti javna stvar sela i porodice, a sve više privatna, državna stvar (Pavićević 2011). Većina sagovornika „smrt vampira“ vezuje za period između Prvog i Drugog svetskog rata („od kad je opalila prva puška“), a posebno eru socijalizma koji je u mnogome izmenio krajolik sela.

Dolazak elektrifikacije u ruralne sredine možda je i najznačajniji faktor promene promišljanja natprirodnih bića. Tako je sagovornik iz Lovreća u Hrvatskoj nestanak veštica objasnio upravo dolaskom osvetljenja 1960-ih u njegovo mesto dodatno ističući da su tada stariji još uvijek mislili da su leptirice veštice. Prema sagovornicima iz mesta Staševica, verovanja u postojanje vukodlaka takođe nestaju jer je u njihovo selo došla električna energija i rasveta koja je doprinela i nestanku straha od tih mračnih bića. Tako su u jednoj porodici koja živi u Staševici u blizini Vrgorca, ukućani ponosno više puta isticali da su tek 1965. godine „sišli s krčevine Kežići, gore na brdu“ te pritom tvrde da pre nije bilo struje, ulice, telefona i drugih blagodeti civilizacije te da je u Kežićima bilo puno više zlih *višćica* nego danas u Staševici (Šešo 2016, 265–266). Sagovornici u Žumberku više su puta isticali kako ih je strah od mračne noći i puta bio veći od straha prema bilo kojem natprirodnom biću (Fijala 2017, 168). Po odgovorima sagovornika iz okoline Knjaževca i Loznice: „(danas) malo ko putuje noću... ili ide po šumi“ te ne sreće vilu i osenju, ili pak, „manje ima mraka, jer su svuda bandere“. Ipak, ovo ne znači da izostaju narativi o strašnim mestima, štaviše, i dalje su prisutne tradicijske priče o priviđenjima, ukletim mestima ili opasnom drveću (Sinani 2005). Zabeležene su i recentnije priče koje figuriraju kao aproprijacije tradicijskih motiva, ali i zapadnih urbanih legendi, koje ukazuju pre na opasnost krivina i tunela, nego planina ili šuma, u koje danas retko ko i zalazi (Pišev & Dražeta 2017).

Usvajanjem vrednosti modernog doba počele su se gubiti vrednosti natprirodnih bića, odnosno, one su zamenjene uslugama koje stanovnicima ruralnih delova adekvatnije koriste od „usluga“ natprirodnih bića da, na primer, leče, predviđaju nevreme, osiguravaju letinu. Televizija i radio

pružaju informacije o prognozi vremena i odgovor kako postupiti da bi se osigurala plodna godina. Lekari su osigurali zdravlje i objašnjenje „čudnih“ fizioloških pojava. Igre na sreću zamenile su malikovu crvenu kapicu koja je prema verovanjima onom koji ga uhvati donosila sreću i novac. Drugim rečima, potreba za spomenutim natprirodnim bićima počele su nestajati u društvu koje prigrljuje tehnološke, edukacijske, medicinske i ekonomske tekovine modernizacije.²⁰

Osim, nazovimo ih materijalnim varijablama, promene su se dogodile i na nivou međuljudskih odnosa što je uveliko uticalo na verovanja. Reč je u prvom redu o promenama društvenih normi koje su usko povezane s dimenzijom već spomenutog osećaja straha i zastrašivanja. Naime, prema Lauri Honku (1962, 118) upravo su izazivanje straha, plašenje i pretnja glavno svojstvo natprirodnih bića. Strah koji izazivaju predanja o natprirodnim bićima, prema nekim folkloristima, presudan je za oblikovanje i održavanje društvenih normi (v. Bandić 2008, 85; Mencej 2017, 390–394; Röhrich 2018, 353; Šešo 2016, 173–188). Brojna predanja pokazuju da su se muškarci bojali nepoznatih psihičkih sila koje ih teraju na loše i nasilne postupke jer su verovali da bi se zbog toga nakon smrti mogli povukodlačiti (Šešo 2016, 180). Nad decom se odmah po rođenju nastojao obaviti sakrament krštenja jer su se ljudi plašili da bi se duša umrlog, nekrštenog deteta mogla pretvoriti u olujne demone (v. O'Connor 1991; Šešo & Polonijo 2002). Tokom večernjih časova pripovedale su se priče o natprirodnim bićima kako bi se, između ostalog, deca strahom naučila da sama ne lutaju izvan sela ili da noću ne izlaze iz kuća (Šešo 2016, 186–188). Vilinska bića nagrađivala su dobre i kreposne mladiće i devojke dok su grešnima uzrokovala mentalna i fizička oboljenja (Šešo 2016, 36).

No od kada je Kukuljević u 19. veku ukazao na opadanje priča o natprirodnim bićima dodatno su se promenili preduslovi koji su omogućavali da demoni kroz predanja „deluju“, makar na način na koji je to bilo uobičajeno u ono vreme. Sam kontekst prenošenja informacija, znanja i iskustava se promenio. Večernje sedeljke, komišanje kukuruza i druge situacije u kojima su se kazivala predanja o natprirodnim bićima gotovo da više i ne postoje. Situacija u Srbiji je vrlo slična. Više sagovornika je istaklo kako se nekad odlazilo na prela, igranke ili slavija, kada se, do

---

²⁰ Neka bića postaju element mitoloških predanja o nastanku sela, iako se više ne pojavljuju u savremenim demonološkim predanjima. U više sela poput Štipine, Balte Berilovca, Potrkanja, Debelice, Lokve i drugih zebeležene su (2007, 2014. i 2018. godine (Trbojević 2021)) mitske priče o nastanku sela ili seobi stanovništva uzrokovanih delovanjem čume ili kuge.

duboko u noć, pričalo i o „tim stvarima“. Čak su i crkve, zadružni/domovi kulture i škole u mnogim selima decenijama napuštene, te su (pre svega) žitelji ovih zajednica primorani da edukaciju, posao, socijalizaciju ili duhovni život potraže u urbanijim centrima. Mnoga su sela u Hrvatskoj i Srbiji napuštena, u većini preostalih sve je manji broj dece koja bi učila i kasnije održavala i gradila sistem verovanja. Ako se u nekom selu i uspeju pronaći sagovornici koji bi pričali o natprirodnim bićima, primetno je da ih oni „izmeštaju“ iz svoje sredine. Ona bivaju spominjana kao gotovo mitske pojave u dalekim i nepristupačnim mestima. Sagovornici o njima više ne govore kao o susedima (npr. vešticama) ili pojavama koje su se susretale na seoskim putevima (Fijala 2017, 170).

Promenile su se i određene društvene norme u čijem su oblikovanju „učestvovala“ natprirodna bića. Danas tako nije društveno neprihvatljivo imati vanbračno dete ili vezu (što je, primera radi, osnova koncepta „vampirovića“). Štaviše, domaće i strane televizijske serije i filmovi predstavljaju takve situacije kao normalan aspekt svakodnevice. Time je liberalizacija društvenog ponašanja doprinela promeni (i stvaranju novih) društvenih normi. Ljude više nije strah da će sresti natprirodno biće koje će ih kazniti zbog, na primer, vanbračne veze. Bez mogućnosti da natprirodna bića kod nekoga izazovu strah, mogli bismo zaključiti, nestaju ili se menjaju. Naravno, iako nemaju sva bića seoske imaginacije za cilj da opomenu ili nametnu normu zajednice, ipak počivaju na ideji metafizičke prirode sveta u čijem se centru nalazi selo. Pomenuta percepcija sveta pa i morala uslovljena je, čini se, unutrašnjim faktorom, odnosno, folklorom, ali i spoljnim faktorom oličenim u zvaničnim i dominantnim institucijama duhovnog i pravnog svetonazora.

Na ovom mestu valja se kratko osvrnuti i na odnos koji su prema natprirodnim bićima imali i imaju versko-religijski autoriteti. Stav Katoličke crkve u Hrvatskoj prema takvim verovanjima vrlo je jasan. Još od srednjeg veka, a posebno danas, pomenuta verovanja označavaju se kao praznoverje, opozicija hrišćanstvu, pa time i jeres (v. Šešo 2016, 253–262). Na to su u više navrata upozoravali i sami sagovornici govoreći da su te stvari s đavolske strane te da postoje i ona verovanja koja su s Božanske strane (Šešo 2016, 195). Stav Srpske pravoslavne crkve prema verovanjima u demone seoske imaginacije nedvosmisleno je negativan.²¹ Ovi motivi su predstavljali i predstavljaju simbole alternativnog (čak i

²¹ Kako navodi Tihomir Đorđević: „borba između hrišćanske i narodne religije i između novih hrišćanskih i starih paganskih običaja u našem narodu vodila se dugo i različito kod različitih pitanja.“ (Đorđević 1953, 8)

opozitnog), ali nižeg stupnja promišljanja stvarnosti, označenog kao „verovanje“ za državu, i „praznoverje“ ili „jeres“ za Crkvu (Đapović 1992, 98–99). Drugim rečima, među vernicima u Hrvatskoj i Srbiji verovanje, pa i pričanje o postojanju natprirodnih bića poput veštica vukodlaka i drugog, nije crkveno prihvatljivo što, čini se, doprinosi nestajanju ili makar skrivanju takvih verovanja.

Poput crkvenog, diskurs države je bitan faktor potiskivanja ovih predanja i verovanja u atar kulturno intimnog. Zanimljivo je spomenuti da je nestanku takvih verovanja doprineo i komunistički režim koji je u Hrvatskoj i Srbiji, kao delovima SFRJ, bio na vlasti od 1945. do 1990. Osuda verovanja od strane vlasti nije bila nova pojava, ali je, za razliku od devetnaestog ili ranijih vekova, masovna kultura promenila oblik i dinamiku komunikacije države i njenih zajednica o idealu prirode zvanične kulture.²² Iako je komunizam ideološki bio oprečan, pa i u sukobu s Katoličkom i Pravoslavnom crkvom, i on je zauzeo negativan stav prema nehrišćanskim tradicijskim verovanjima jer je trebalo da pripadnici Partije pa i svi seljaci-građani-radnici teže boljem društvenom i finansijskom položaju kroz strogu racionalnost i odsustvo religije i svih ostalih oblika verovanja (Akmadža 2003, 174–175). Na takav odnos komunizma prema tradicijskim verovanjima ukazalo je nekoliko sagovornika u Žumberku ističući da su u njihovim selima mnogi seljaci morali ući u Partiju koja je zatim menjala njihov svetonazor i iskorenjivala praznoverje (Žagi 2017, 147). Negativni stav prema verovanjima u natprirodna bića prisutan je, prema tome, već dugi niz godina. Od 1945. do 1990. godine bila su smatrana praznoverjem u očima Komunističke partije, a od 1990. godine nepoželjnim praznoverjem ili jeresi od strane Crkve.

Ideološki kontekst je bitan, posebno period socijalizma, jer je najveći broj sagovornika, pa čak i onih najstarijih, ipak rođen ili odrastao u ovom sistemu. Obrazovanje po tradicijskom ključu, uključujući i demonološke narative i religijsko obrazovanje je, u to vreme, bila delikatna tema. Razlog za pomenuto je bio stav države po kom se religioznost ili baštinjenje

---

²² Početkom 19. veka Karadorđev zakonik je ukazivao na problem „lova na veštice“. Tačka 31 zakonika glasila je: „Ko bi se usudio veštice tražiti i ubijati žene i mučiti kako što su bile svakakve budalaštine, ili u vodu bacati, ko bi ovo učinio – ovakvu ludost, za koje se Srbima belji svet smeje, za ovakvu budalaštinu odsuđujemo mu: ono što bi on učinio bilo više rečenim vešticama, njemu da se učini“ (Radulović 2009, 284). Pomenuta odrednica predstavljala je inverziju članaka iz Dušanovog zakonika (14. vek) budući da je zabranjivao, a ne pozivao na borbu protiv onih za koje se veruje da barataju magijom (Matković & Novakov 2017).

određenih aspekata tradicije seljaštva nije prepoznavalo kao „progressivno“ ili poželjno, posebno u odnosu na diskurs Partije. „Partija“ ili „komunisti“ čest su motiv kroz koji su pojedinci objašnjavali „smrt demona“ ili „vere“, ističući da im je tada „bilo zabranjeno“.²³ Pomenuto se odrazilo na religijski život zajednica, pre svega na, javnu, socijalnu dimenziju vere, ali i folklorno promišljanje natprirodnog. U tom smislu, ne treba isključiti faktor kulturne intimnosti koje demonološka predanja u iskazima sagovornika, bilo kao aspekt folkloru ili ontologije, predstavljaju. Pripadnici seoskih zajednica, svesni potencijalne stigmatizacije od strane „značajnog drugog“ (Partija, država, Crkva, grad, Zapad), pored naizgled oskudnog poznavanja ovog aspekta lokalne baštine, (i) danas često prikrivaju znanja, a posebno intimne stavove o demonološkim predanjima.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Ovaj tekst je dizajniran kako bi kroz komparativnu analizu etnoeksplicacija, kroz zabeležena znanja i stavove o demonološkim predanjima, preispitao višedecenijsku, pre svega, etnografsku pretpostavku po kojoj su narodna verovanja, a posebno demonološka predanja fenomen prošlosti, te danas sve fragmentarniji ili bleđi aspekt ontologije ruralnih zajednica. Čini se ispravnom pretpostavka da u selima u Hrvatskoj i Srbiji danas, pod uticajem modernizacije, izostaju okolnosti, kontekst, odnosno, uloge koje su neka od bića ruralne imaginacije imala. No, ovo i ne treba da čudi, i pored različitih istorijskih iskustava, demografije ili zvaničnog kulturnog identiteta, u Hrvatskoj i Srbiji, nakon ere SFRJ, selo predstavlja, pre svega, svedočanstvo nepotpunog i antiklimaktičnog iskustva tranzicije čineći ga pre marginalizovanim i hibridnim nego potpuno tradicijskim ili modernim prostorom.

Ipak, iako je još od doba Karadžića ili Kukuljevića primetan stav o nestajanju tradicijskih priča i predanja o natprirodnim bićima, očito je da one zapravo ne nestaju, već njihov izvorni ili tradicijski habitus prošlosti nestaje ili se menja, analogno promenama ruralnih sredina u kojima je

²³ Ukoliko bi se pitao za identitet *tih* „komunista“ ispostavilo bi se da se radi, ne nužno o autsajderima već da je mnogo ljudi u selu, uključujući neke sagovornike, bilo u Partiji. Ipak, na intimnom nivou su predanja o demonima opstajala i u periodu socijalizma. Ne samo da je većina iskustava opisanih kroz demonološke narative sagovornika datirala u ovaj period, već su neka od predanja referirala na temu socijalističkog društva. Tako je jedna sagovornica iz okoline Knjaževca tvrdila da joj se otac povampirio. Ispostavilo se da je njen otac u selu smatran *devijantnim* u kontekstu komunizma budući da je, za razliku od većine stanovnika, bio „gazda“, što je pojava koja se vezivala uz „devijantnu“ pretkomunističku prošlost (Trbojević 2022).

s jedne strane sve manji broj ljudi, a s druge sve veći broj tehnološkog i infrastrukturnog razvoja koji menja kronotop u kojem smo tradicionalno tražili i beležili predanja i verovanja. Faktor koji određuje dinamiku suživota tradicijskih i modernih ideja, institucija i identiteta je država, odnosno, pozicija sela u odnosu na državu kao medijatora kulturnog dijaloga tradicije i modernosti, odnosno, globalnog sveta i lokalnih zajednica. Prema tome, i sama demonološka predanja, u svom današnjem doživljaju, formi i funkciji, predstavljaju posledicu glokalizacijskog dijaloga, kao, u slučaju Hrvatske i Srbije, okvira prožimanja karakterističnog za hibridna društva samo formalno definisanih granica urbanog i ruralnog, „našeg“ i „tuđeg“ ili globalnog i lokalnog. Stoga bi bila neispravna pretpostavka o rigidnosti kulture sela, a time i očekivanje da je metafizički krajolik ovih zajednica nužno postojan i nepromenljiv.

Predanja i verovanja u natprirodna bića ne nestaju, nužno, već i opstaju ali se i menjaju, transformišu i nadomešćuju drugim oblicima. Oni motivi čija društvena uloga ili kulturni kontekst upotrebe izostaje, nestaju ili bivaju zamenjeni drugim, savremenim konceptima. Tako su na primer zduhaći zamenjeni prognostičarima, krsnici i vračke lekarima, a macići ili ćupovi sa blagom Loto devojkama. Transformacija podrazumeva i izmeštenje predanja iz izvornih habitusa u novi kontekst. Ovde prvenstveno mislimo na razne produkte elitne popularne kulture poput filma, pozorišta, književnosti, dokumentarnih filmova i likovnih izložbi u kojima se tematizuju predanja i tradicijska verovanja u natprirodna bića.²⁴ U tom smislu, selo, nekada deo masovne a danas i globalne, figurira i kao recipijent popularne kulture sa kojom je u konstantnom kulturnom dijalogu.

U ovom tekstu smo nastojali da preispitamo ispravnost pretpostavke folklorista 19. ili etnografa 20. veka po kojoj su demonološka predanja fenomen prošlosti koji *danas*, kao prežitak, polako ali sigurno nestaje. Iako komparacijom kvantiteta i kvaliteta sakupljene građe možemo utvrditi manji obim ovih znanja ili predanja, što je bilo očekivano s obzirom na smanjeni obim ruralnih zajednica i njihove kulture danas, ne možemo tvrditi da svet natprirodnih bića nestaje, već upravo opstaje, možda ne izgledom, intenzitetom ili pojavnošću opisanim od strane ranih folklorista i etnografa, već prilagođen savremenom vremenu, čoveku i njegovoj „novoj“ ili hibridnoj (tradicijskoj) kulturi. Zaključak

---

²⁴ U tom procesu „prenošenja“ predanja iz „izvornog“ habitusa u onaj popularne kulture, i *vice versa*, u Hrvatskoj i Srbiji, poslednjih se desetak godina može primetiti i proces stvaranja festivala, pa i turističkih ruta, inspirisanih predanjima i verovanjima u natprirodna bića tradicijske kulture (v. Trbojević 2015; Šešo 2020).

ovog teksta otvara nova pitanja poput faktora opstanka, postojanosti ili adaptabilnosti demonoloških predanja, čije ćemo odgovore tražiti u narednim istraživanjima.

Literatura

- Akmađža, Miroslav. 2013. *Katolička Crkva u komunističkoj Hrvatskoj: 1945–1980*. Zagreb: Despot Infinitus.
- Apaduraj, Ardžun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Apaduraj, Arjun. 1990. "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy." *Theory, Culture & Society* 7 (2–3): 295–310.
- Ardalić, Vladimir. 1912. „Maljak ili mačić“. *Zbornik za narodni život i običaje* 17(1): 192–193.
- Ardalić, Vladimir. 1924. „Orko (Bukovica u Dalmaciji)“. *Zbornik za narodni život i običaje* 25: 383–384.
- Bandić, Dušan. 1980. *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. Beograd: BIGZ – Biblioteka XX vek.
- Bandić, Dušan. 2004. *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit.
- Bandić, Dušan. 2008. *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bandić, Dušan. 2010. *Narodno pravoslavlje*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Banović, Stjepan. 1918. „Vjerovanja. Zaostrog u Dalmaciji“. *Zbornik za narodni život i običaje* 23: 183–214.
- Bošković-Stulli, Maja. 1959. *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.
- Bošković-Stulli, Maja. 1991. *Pjesme, priče, fantastika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Bošković-Stulli, Maja. 2005. *Od bugarštice do svakidašnjice*. Zagreb: Konzor.
- Canclini, Garcia N. 1995. *Hybrid cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Čajkanović, Veselin. 1941. *O srpskom vrhovnom bogu*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Čajkanović, Veselin. 1994. *Studije iz srpske religije i folklora. Sabrana dela iz srpske religije i mitologije I*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čajkanović, Veselin. 1994. *Stara srpska religija i mitologija. Sabrana dela iz srpske religije i mitologije V*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čiča, Zoran. 2002. *Vilenica i vilenjak. Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Đapović, Lasta. 1992. „Verovanja i praznoverice.“ *U Etnološka istraživanja užič-*

- kog kraja*, ur. Nikola Pantelić, 97–108. Posebna izdanja Etnografskog instituta, Knjiga 30, sveska 4. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Dorđević, Tihomir. 1953. *Veštica i vila u našem narodnom predanju i verovanju / Vampir i druga bića u našem narodnom predanju i verovanju*. Beograd: Srpski etnografski zbornik LXVI (30).
- Elijade, Mirča. 2004. *Sveto i profano: Priroda religije*. Beograd: Alnari.
- Federici, Silvia. 2009. *Caliban and the witch*. New York: Autonomedia.
- Fijala, Ivana. 2017. „Tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića Langovog Samobora – stotinu godina kasnije.“ U *Samobor – stotinu godina nakon Milana Langa*, ur. Luka Šešo, 161–179. Zagreb: Matica hrvatska Ogranak Samobor, Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Filipović, Milenko. 1971. *Trački konjanik*. Beograd: Prosveta.
- Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Books*. London: Lawrence & Wishart.
- Hall, Stewart. 1981. “Notes on deconstructing the popular reference.” In *Peoples history and Socialist Theory*, ed. Raphael Samuel, 227–240. London: Routledge & Kegan Paul.
- Halpern, Džozel M. 2006. *Srpsko selo*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Honko, Lauri. 1962. “Gaisterglaube in Ingermanland.” *FF Communications* 185: 5–470.
- Ivanišević, Frane. 1987. *Poljica. Narodni život i običaji*. Split: Književni krug. [Pretisak iz 1906].
- Kelemen, Petra. 2009. „Vjerovanja u nadnaravna bića.“ U *Živjeti na Krivom Putu. Etnološka monografija o primorskim Bunjevcima* sv. 2, ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković & Tihana Rubić, 279–292. Zagreb: FF Press.
- Kokjara, Đuzepe. 1984. *Istorija folkloru u Evropi I*. Beograd: Prosveta.
- Korunić, Petar. 1989. *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu*. Zagreb: Globus.
- Kukuljević, Ivan. 1851. „Bajoslovlje i crkva.“ *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 1: 86–104.
- Kulišić, Špiro, Petar Ž. Petrović & Nikola Pantelić. 1970. *Srpski mitološki rečnik*. Beograd: Nolit.
- Lecouteux, Claude. 2013. *Povijest vampira. Autopsija mita*. Zagreb: TIM press.
- Lozica, Ivan. 2002. *Poganska baština*. Zagreb: Golden marketing.
- Marjanić, Suzana. 2005. „Vještije psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa).“ *Studia Ethnologica Croatica* 17(1): 111–169.
- Marjanić, Suzana. 2022. *Cetera animantia. Od etnozoologije do zooetike*. Zagreb: Pergamena; Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku.
- Matković, Aleksandar & Ivana Novakov. 2017. „Pravna obeležja i psihosocijal-

- ne determinante progona veštica među Južnim Slovenima." *Viteška kultura* 6 (6): 101–136.
- Mencej, Mirjam. 2017. *Styrian Witches in European Perspective. Ethnographic Fieldwork*. London: Palgrave Macmillan.
- O'Connor, Anne. 1991. "Child Murderess and Dead Child Tradition: A Comparative Study." *FF Communications* 249–250: 5–670.
- Pavićević, Aleksandra. 2011. *Vreme (bez) smrti*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pišev, Marko & Bogdan Dražeta. 2017. „Prostorni aspekti demonoloških predanja iz istočne Srbije (prvi deo): teorijsko-metodološke postavke i primeri." *Antropologija* 17 (3): 9–28.
- Polgar, Nataša. 2021. *Vještica na kauču: psihoanalitički ogledi o suđenjima vješticama u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Primorac, Jakša. 2010. „Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU." *Zbornik za narodni život i običaje* 55: 9–38.
- Radenković, Ljubinko. 2016. „Vampir između bezopasnog strašila i krvopije." U *Krv, književnost, kultura*, ur. Mirjana Detelić & Lidija Delić, 265–286. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Radin, Ana. 1996. *Motiv vampira u mitu i književnosti*. Beograd: Prosveta.
- Radin, Ana. 1998. *Priče o vampirima*. Beograd: Prosveta.
- Radulović, Lidija. 2008. „Zašto su veštice žene, ili zašto su žene veštice?" U *Veštice – ispovesti i tajne*, ur. Tersila Gato Kanu, 270–294. Beograd: Clio.
- Röhrich, Lutz. 2018. „Predaja – bajka – narodno vjerovanje: kolektivni strah i njegovo savladavanje." U *Predaja: temelji žanra*, ur. Ljiljana Marks & Evelina Rudan, 351–370. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Rudan, Evelina. 2016. *Vile s Učke. Žanr, kontekst, izvedba i nadnaravna bića predaja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Sinani, Danijel. 2005. *Priviđenja i sablasti u Srbiji*. Knjaževac: Zavičajni muzej Knjaževac.
- Smit, Antoni D. 2010. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stančić, Nikša. 2002. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1964. *Vukovi zapisi*. Beograd: Inicijal.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1972. *Etnografski zapisi*. Beograd: Prosveta.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 2005. *Život i običaji naroda Srpskoga*. Beograd: Narodna knjiga.
- Šešo, Luka & Ivana Polonijo. 2002. „'Dijete pred rajskim vratima'. Narodna vjervovanja Južnih Slavena u nadnaravnu manifestaciju duša mrtve djece." *Kodovi slovenskih kultura* 7: 102–130.

- Šešo, Luka. 2016. *Živjeti s nadnaravnim bićima. Vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Šešo, Luka. 2020. "The Supernatural Beings of Belief Legends – Old Fears in a New Context." *Studia Mythologica Slavica* 23: 183–202.
- Šešo, Luka. 2021. "Dog-headed Creatures as the Other: The Role of Monsters in the Construction of the Croatian Identity". *SIC. Journal of Literature, Culture and Literary Translation* 11(2). doi: 10.15291/sic/2.11.lc.1
- Šešo, Luka. 2022. „U potrazi za mogutom ili o mogućim transformacijama jednog tradicijskog vjerovanja.“ *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 59/1: 71–85.
- Šešo, Luka. 2022a. *Krsnik između mita i zbilje. Kulturnoantropološke strukture jednog tradicijskog vjerovanja*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Šušvar, Stipe. 1988. *Sociologija sela*. I tom. Zagreb: Školska knjiga.
- Trbojević, Danilo. 2011. „Krajputaši u urbanim sredinama.“ *Glasnik Etnografskog muzeja* 75 (1): 131–154.
- Trbojević, Danilo. 2015. „Analiza pozitivnog i negativnog odnosa prema ekonomskom potencijalu geografske, istorijske i identitetske povezanosti sa motivom vampira u Srbiji.“ *Antropologija* 15 (1): 93–128.
- Trbojević, Danilo. 2021. „Demonološka predanja kao optika posmatranja promena društvene i kulturne stvarnosti u seoskim zajednicama knjaževačkog kraja.“ *Etno-kulturološki zbornik* 24: 101–125.
- Trbojević, Danilo. 2022. „Kako upokojiti 'političkog vampira': aberacija kao društveno-politički konstrukt.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 70 (2): 217–224.
- Vučetić, Radina. 2022. *Nevidljivi neprijatelj: Variola vera 1972*. Beograd: Službeni glasnik.
- Weber, Max. 1970. "The social psychology of the world religions." In *Max Weber: Essays in social theory*, ed. H. H. Gerth & C. Wright Mills, 267–302. London: Routledge.
- Zečević, Slobodan. 1969. „Vanbračno dete u narodnom verovanju Istočne Srbije.“ *Glasnik Etnografskog instituta* 11-15: 119–141.
- Zečević, Slobodan. 1982. *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: Biblioteka Susretanja.
- Zečević, Slobodan. 2007. *Mitska bića srpskih predanja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Zečević, Slobodan. 2008. *Srpska etnomitologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Zorić, Mate. 1896. „Vjedogonja. Kotari u Dalmaciji.“ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1: 227.
- Žagi, Karla. 2017. „Društvene i modernizacijske promjene kao bitni elementi

slabljenja pripovijedanja o nadnaravnim bićima." U *Samobor – stotinu godina nakon Milana Langa*, ur. Luka Šešo, 143–159. Zagreb: Matica hrvatska Ogranak Samobor, Hrvatsko katoličko sveučilište.

Примљено / Received: 24. 05. 2024.

Прихваћено / Accepted: 12. 09. 2024.